

ЛЮБОМІРСЬКИЙ
КРАЄЗНАВЧИЙ
МУЗЕЙ

«Минуле і сучасне Волині та Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині»

Науковий збірник

Випуск 74

LXXIV Всеукраїнська наукова історико-
краєзнавча конференція 14–15 грудня 2023 року

Департамент культури, молоді та спорту
Волинської обласної державної адміністрації
Ковельська районна рада
Любомльська міська рада
Волинський краєзнавчий музей
Любомльський краєзнавчий музей
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Волинська обласна організація ветеранів України
Волинський обласний державний архів

**«Минуле і сучасне Волині та Полісся.
Музейна та пам'яткоохоронна
діяльність на Любомльщині та Волині»**

Науковий збірник

Випуск 74

**LXXIV Всеукраїнська наукова історико-
краєзнавча конференція 14–15 грудня 2023 року**

Луцьк–Любомль – 2023

Минуле і сучасне Волині та Полісся. Музейна та пам'яткоохоронна діяльність на Любомльщині та Волині. Науковий збірник. Випуск 74. Матеріали Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, Луцьк-Любомль. Упоряд.: Г. Бондаренко, Є. Ковальчук, О. Остапюк, С. Чибирак. Луцьк, 2023. 604 с.

У збірнику вміщено статті та повідомлення про Любомльщину, її природу, історію від найдавніших часів, культуру, етнографію, населені пункти, історичні постаті, музейну та пам'яткоохоронну справу тощо.

Розраховано на широке коло краєзнавців, дослідників, науковців, музейних, архівних і бібліотечних працівників.

Оргкомітет конференції

Бондаренко Геннадій – голова ВООНСКУ, кандидат історичних наук, професор

Важатко Оксана – директор Волинського краєзнавчого музею

Гулько Геннадій – голова Волинської обласної організації ветеранів України, заслужений працівник культури України

Дем'янюк Олександр – заступник голови ВООНСКУ, проректор ВППО, доктор історичних наук, професор

Ковальчук Євгенія – учений секретар Волинського краєзнавчого музею, кандидат історичних наук, доцент

Остапюк Олександр – директор Любомльського краєзнавчого музею, заслужений працівник культури України

Силук Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, заслужений працівник культури України

Чибирак Світлана – відповідальний секретар ВООНСКУ, кандидат історичних наук, доцент

Хвіщук Олександр – директор департаменту культури, молоді та спорту Волинської облдержадміністрації, кандидат філологічних наук

Шваб Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор

Ющук Роман – Любомльський міський голова

Матеріали надруковані в авторській редакції

Технічний редактор: Іванюк Василь

© Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України

© Волинський національний університет імені Лесі Українки

© Волинський краєзнавчий музей

© Любомльський краєзнавчий музей

ГОЛОКОСТ У ЛЮБОМЛЬСЬКОМУ ГЕБІТІ: МІСЦЯ СТРАТ ЖЕРТВ ОКУПАЦІЙНОГО РЕЖИМУ

Попри колосальний історіографічний доробок, значну кількість опублікованих джерел, створені електронні бази даних, у тому числі аудіовізуального характеру, трагедія Голокосту залишається актуальною темою у наукових дослідженнях. Поряд із впровадженням нових методологічних підходів, сьогодні важливу роль відіграє регіональна складова у вивченні подій Голокосту. Використання означеного підходу сприятиме не лише вирішенню наукових проблем, але й вшануванню пам'яті жертв нацистського окупаційного режиму. Відтак об'єктом нашого дослідження стали події Голокосту на території Любомльського гебіту.

Вказана адміністративна одиниця перебувала у складі округу «Волинь–Поділля» рейхскомісаріату «Україна», що був створений 20 серпня 1941 р. У свою чергу Любомльський гебіт об'єднував територію довоєнного Любомльського, Головнянського і Шацького районів. Комісаром Любомльського гебіту був призначений штурмбанфюрер СА Бернхард Угде (Bernhard Uhde), жандармерії – лейтенант Курц (Kurz) [9, с. 380].

Територія зазначених районів була окупована вже у перші дні німецько-радянської війни. Нацистський режим почав втілювати політику Голокосту. Відомо, що перші вбивства євреїв почались у Любомлі, де станом на 1937 р. проживало 3 162 представники іудейської громади. Захопивши містечко, німецькі окупанти одразу запровадили комплекс заходів проти євреїв. Такі ж кроки втілювались у кожному наступному населеному пункті, окупованому вермахтом. Зокрема, у Любомлі євреїв змусили носити білі пов'язки з блакитною зіркою Давида (у вересні вони були замінені на жовті кружки тканини, які потрібно було носити на спині і грудях), зобов'язали створити єврейську раду (юденрат), яку очолив Кальман Копельзон (Kalman Kopelzon). Загалом вона складалась із 12 осіб. У структурі ради була створена єврейська поліція та відділ праці під керівництвом Еліюху Гершенгорна (Eliyohu Hershenhorn) і його помічника Шає Пельтса (Shae Pelts) [19, с. 254; 32, с. 1410]. Рада виконувала роль свого роду посередника, між іудейською громадою і німецькою владою, мала сприяти втіленню окупаційної політики.

2 липня 1941 р. представників іудейської громади Любомля зібрали поблизу кінотеатру. Під приводом покарання за пошкодження телефонного кабелю було відібрано 5 осіб, яких розстріляли [32, с. 1410]. Безпосередніми виконавцями подальших вбивств стали 2 і 3 взводи 1 роти 314 батальйону німецької поліції під командування обер-лейтенанта Янхорста, які дислокувались у містечку з 14 липня по 1 вересня 1941 р. [10, с. 113]. Вказана рота за підтримки СД та за участі місцевої поліції (районний комендант Сергій Ковальчук) 22 липня 1941 р. [32, с. 1410] стратила ще 217 євреїв [10, с. 110]. Нацистський режим продовжував втілювати політику Голокосту. Поліцейські 1 роти 314 батальйону 21 серпня 1941 р. вбили 53 євреї, 22 серпня – 69, 23 серпня – 64, 28 серпня – ще 30 євреїв [10, с. 112].

Страти відбувались на території старого єврейського кладовища і в лісі поблизу с. Бірки. Розстріли на кладовищі систематично тривали упродовж літа 1941 р. та липня 1942 р. Загалом відомо про 392 жертви [23]. Зокрема, тут відбувався розстріл 22 липня 1941 р. [36]. Страта 53 євреїв 21 серпня пройшла поблизу с. Бірки. Групу арештованих євреїв, переважно чоловіків, утримували у гебітскомісаріаті. Єврейська рада намагалась звільнити бранців, пропонуючи хабар, але відпустили лише кількох із них. Решту вантажівками вивезли у ліс поблизу села і розстріляли у задалегідь викопаній ямі місцевими жителями [20; 34].

Те, що жертвами цих розстрілів стали єврейські чоловіки, підтверджують свідчення місцевих жителів, зібрані краєзнавцем Миколою Дзеєм. Зокрема, жителька Любомля Бурець (Думалець) Ольга Іванівна 1923 р. н. розповідала наступне: «В серпні 1941 р., недалеко «око писок», я з батьком пасла корови, і бачила, як на дорозі напроти єврейського цвинтаря зупинилась крита вантажівка, з якої німці позганяли до 10 чоловік з лопатами і повели їх за цвинтар. Після обіду ця вантажівка приїхала знову ж, але з неї на цей раз повисакаували вже декілька чоловіків євреїв. Невдовзі прогрімилі автоматні черги, я з батьком заховалась за копицею сіна» [6, с. 167].

Влітку 1941 р. страти євреїв відбувались і в інших населених пунктах гебітскомісаріату. Так, на початку війни, дві іудейська родини проживали в с. Черноплеси [17, с. 165]. Їх примусово переселили до гетто у Маційові (з 1946 р. Луків), однак дехто продовжував переховуватися в околицях села. Відомо, що у серпні 1941 р. у лісі поблизу Черноплес місцева поліція виявила і розстріляла 6 євреїв: двох дітей, чоловіків і жінок [22; 28].

Після передачі повноважень від військової комендатури до гебітскомісара восени 1941 р., окупаційна влада розбудувала систему економічної експлуатації іудейської громади. Були введені спеціальні податки [13, с. 2], окрім того, практикувались контрибуції у вигляді грошей, дорогоцінних металів, речей, у євреїв конфіскували худобу, безкоштовно використовували їхню працю [19, с. 248; 32, с. 1410], тому числі на будівництві дач для гебітскомісара Угде в урочищі Грабовець у с. Городно та керівника земельного відділу Кригера в с. Біндюзі поблизу Висоцька [6, с. 167]. Розпорядженням гебітскомісара від 12 жовтня 1941 р. євреям дозволялось пересуватись вулицями лише до 18:30 вечора [15, с. 1]. Час комендантської години змінювався. Від 15 червня по 31 серпня 1942 р. українцям, полякам та росіянам дозволялось перебувати на дворі до 22 год. вечора, а євреям до 21 год. вечора [12, с. 1]. Увесь час на шпальтах газети Любомльського гебітскомісаріату «Наші вісті» публікувався комплекс матеріалів нацистської пропаганди, направленої проти євреїв [2, с. 3; 14, с. 2; 16, с. 4].

Після завершення будівництва дачі гебітскомісара у Городному восени 1942 р. 28 єврейських майстрів були страчені. За свідченнями очевидців, у їх стріляли із засідки поблизу Панського озера, коли ті повертались з роботи. Тіла звозили підводами до задалегідь викопаної ями на пагорбі біля кладовища. Під час стрілянини трьом чоловікам вдалось втекти, але їх наздогнали і змусили скидати одяг із вбитих, після чого також розстріляли в присутності гебітскомісара [1, с. 351–352].

Черговим кроком в реалізації Голокосту стало відокремлення іудейської громади від інших жителів Любомля на окремій території: 5 грудня 1941 р. гебітскомісар Угде наказав створити гетто [10, с. 117]. Євреї мали залишити своє житло і переселитись до будинків на вулицях 11 Листопада, Рибній і Костельній. Новоутворене гетто не було оточене стіною, але перебувало під охороною. Будинки, де розмістились євреї, були переповненими мешканцями, в одній кімнаті нерідко знаходилось 12–15 осіб. Євреїв ремісників змусили переселитись до окремого робітничого гетто, будинки якого розташовувались на Колійовій, Хелмській та Людомирській вулицях [32, с. 1410]. Більш детальнішу локалізацію меж гетто у своїй статті пропонує М. Дзей [6, с. 166].

Варто зазначити, що до любомльського гетто переселяли євреїв і з навколишніх населених пунктів. Зокрема, за свідченнями місцевих жителів у с. Вишнів проживало 5 єврейських сімей, 2 з них були страчені, інших вивезли у любомльське гетто [17, с. 31]. Така ж доля спіткала єврейські родини із сіл Машів і Радехів. При цьому у середині літа 1942 р. поблизу кладовища у Машеві, керівник сільськогосподарського маєтку німець Мец розстріляв двох сестер Розенблат, яких затримав на хуторі поліцейський із с. Радехів, коли вони прийшли по їжу до одного з місцевих жителів [7, с. 523].

У цей час, швидше за все, також були створені гетто у Шацьку і Опаліні (з 1963 р. с. Вишнівка). Єврейська громада Шацька у 1921 р. нараховувала 238 членів або ж понад 13% від загальної кількості жителів [26]. Місцеве гетто було створене у центрі містечка на вулиці Нагорній. Усі не євреї були завчасно виселені з цієї території. Як і в Любомлі, воно не було огорожене стіною або ж колючим дротом, але перебувало під охороною. Покидати його територію без спеціального дозволу заборонялось. За свідченнями очевидців, чоловіків і жінок розділили окремо. У шацьке гетто були переселені євреї з інших сіл, зокрема с. Кропивники [30].

У грудні 1941 р. гетто було створене і в Опаліні. Станом на 1921 р. іудейська громада містечка нараховувала 516 членів або ж 42% від усіх жителів. Територія гетто також не була огорожена. Фактично це були будинки, в яких проживали євреї ще до війни [31]. До Опаліна переселили євреїв із с. Головно, де нараховувалось 15 єврейських родин, загалом близько 76 осіб. У Головному все ж лишили близько 28 осіб для роботи [4, арк. 8 зв.]. Території якою можна було б окреслити межі опалінського гетто не було, євреям просто забороняли покидати село [29].

Повсякдення іудейської громади супроводжувалось тотальними заборонами і обмеженнями. Вони стосувались у тому числі й релігійного культу. Скажімо, у Любомлі єврейських жінок змусили палити сувої тори [33]. Тому, аби хоч якось дотримуватись принципів віри, бранці гетто були змушені всіляко задовбрювати німецьку окупаційну адміністрацію і давати хабарі. Для прикладу, під час свята Песах у квітні 1942 р. любомльські євреї підкупили гебітскомісара Угде аби той дозволив спекти мацу. У протилежному випадку порушення заборон в гетто каралось смертю. Зокрема, за спробу придбати курку і яйця арештували 4 євреїв, серед яких було 3 дівчат 13–16 років. Гебітскомісар пообіцяв єврейській раді звільнити затриманих за умови якщо упродовж 34 год. йому нададуть 500 тис. руб. і золото. Вказана сума мала бути передана у наступний день за участі всіх бранців гетто. Коли євреї зібрались, Угде наказав привести арештованих і зачитав їм смертний вирок, після чого особисто розстріляв із пістолета одну із дівчат. Інших затриманих за його наказом вбили жандарми. Після цього він сказав присутнім: «Я говорив, що віддам вам арештованих: забирайте їх» [10, с. 143]. За час існування гетто було розстріляно ще кілька невеликих груп євреїв. Зокрема у липні 1942 р. 6 осіб і 20 серпня 1942 р. невстановлену кількість неподалік с. Скиби.

Намагаючись уникнути голоду, попри заборону влади, євреї торгувати речами або й просто здійснювали бартер на продукти харчування. Більше того, у самому любомльському гетто сформувались дві групи спротиву, які планували втечу. Вони намагались виготовити фальшиві документи, які дозволили б вийти з гетто, здійснювали пошук зброї. Обидві групи здійснили спроби втечі до партизанів напередодні ліквідації гетто, але лише кільком їхнім членам пощастило вижити [32, с. 1410–1411].

Варто зазначити, що у кожного із євреїв був власний досвід втечі та обставини, які дозволяли це зробити. Серед інших привертає увагу порятунок родини Сандельбойм, яких про майбутню страту повідомив не хто інший, як комендант місцевої поліції Йосип Приказюк. Після втечі і аж до закінчення війни єврейську сім'ю переховував на своєму обійсті Онисим Сулік із с. Куснище [8, с. 545–547].

До остаточного вирішення єврейського питання гебітскомісар Угде готувався завчасно. Перед ліквідацією любомльського гетто були страчені менш чисельні іудейські громади. Так, під приводом відплати за напад партизан на поліційну команду, 22–23 червня 1942 р. у Шацьку неподалік озера Чорне стратили від 100 до 120 кваліфікованих працівників євреїв [30]. За іншими даними жертвами розправи стали 340 євреїв і комуністів [10, с. 120].

Згідно свідчень очевидців, до місця страти, разом з німцями, охорону забезпечувала місцева поліція. Очевидно через стрес багато хто з них перебував у стані алкогольного сп'яніння. У той день разом з євреями, були страчені українці, зокрема сім'я колишнього голови колгоспу Софрона Забродоцького (загалом 7 осіб), який на той час перебував у радянському партизанському загоні. З огляду на стан поліцейських та їх очевидне небажання виконувати німецькі накази, багатьом шацьким євреям вдалось втекти. Доля жертв спіткала жінок, дітей і людей похилого віку [17, с. 263].

За іншими свідченнями, страти відбувались поблизу урочища «Бровар», що неподалік озера Чорне. Спочатку всіх заводили на територію обнесеною парканом з колючого дроту. Далі жертви роздягалися до білизни і заходили у дерев'яну будівлю, де їх розстрілював німець у гумовому одязі. Тіла вбитих скидали у навколишні ями. Разом з євреями тут страчували і представників інших національностей. У 1945 р. радянська комісія з обліку збитків нанесених у період окупації на цьому місці виявила 4 братські могили і 16 окремих. Число єврейських жертв сягнуло близько 500 осіб [5, арк. 1–3]. Могили відкривались, але ексгумація очевидно не проводилась. Відтак підрахунок жертв був надто наближеним.

Окрім Шацька, масові страти відбувались і в с. Пульмо. Найбільший розстріл пройшов у липні 1942 р. в лісі поблизу села. У результаті езекуції загинуло близько 215 євреїв, жителів с. Пульмо і округи [11, с. 68; 27]. Скоріш за все, тут було вбито і близько 10 єврейських сімей із с. Світязь [17, с. 311].

Маючи план знищення євреїв, гебітскомісар Угде у липні 1942 р. дав вказівку єврейській раді Любомля щодня виділяти 30 людей для копання канав на території цегельного

заводу, буцімто для потреб підприємства. Через шість тижнів [10, с. 143] чотири рови, що мали довжину близько 50 м, ширину 6 м і глибину майже 5 м були готові [32, с. 245].

Безпосередня страта бранців любомльського гетто відбувалась у період 1–7 жовтня 1942 р. Вранці 1 жовтня 1942 р. німецька жандармерія, залучивши українську поліцію з Любомля, Шацька та Ковеля оточила гетто. Його бранців, переважно жінок, дітей та осіб похилого віку, вивели на ринкову плащу. Після цього під охороною відконвоювали до викопаних ровів на території цегельного заводу. Тих, хто був надто повільним, вбивали просто на дорозі [35]. Про це свідчить Луця (Патієвич) Марія Василівна 1915 р. н.: «Я зі своєї хати через маленьке віконце (жили ми в цей час по вул. Маціївській, 13) бачила, як вели колону любомльських євреїв на розстріл. Напроти нашого будинку фашист застрілив жінку, років семидесяти, яка не могла більше йти. Метрів через 30 від нас фашист насильно вивів з колони молоду жінку, на руках якої голосно плакала дитина. Їх обох відведено у провулок і обох застрелено. Декілька днів пізніше, мені довелося бачити, як жандарм насильно вів єврейську дівчину, років 16. Щоб вона скоріше йшла, він вдарив прикладом її у вже розбиту і перев'язану голову. Вся голова і обличчя дівчини були в крові, яка стікала на шию і одяг. Я це згадую з болем в серці і зі смутком в душі. Дівчина ця жила в кінці Куснищанської вулиці, батька її звали Рахміль. Окрім неї, в сім'ї у них було четверо дітей». Для того щоб забезпечити прибуття на місце страти, тих хто взагалі не міг йти, мобілізували місцевих селян з підводами [6, с. 169–170].

Однак не всі погодились мовчки померти за волею нацистського режиму. Відомо, що під час страти Єхошуа Гримтеліхт, вихопив автомат в одного із німців і вбив його, але й сам загинув. Близько 50 євреїв забарикадувались в одному із приміщень і стріляли по німцям, аж до поки не закінчились набої [10, с. 143].

Євреям, які прибули на місце страти наказали роздягнутись. За участю гебітскомісара Угде першими на розстріл вивели голову єврейської ради Кальмана Копельзона і 10 членів його родини [19, с. 275]. Після цього всіх розстрілювали групами по 20 осіб, дітей кидали у рови живими. Одяг і речі вбитих євреїв згодом продавали місцевому населенню [35]. Загалом за період 1–7 жовтня 1942 р. на території цегельного заводу було страчено близько 1 700 любомльських євреїв [21].

Після масових вбивств територію гетто перевіряли, втім кілька груп євреїв лишилися непоміченими у наперед споруджених схованках і таким чином unikнули розстрілу [32, с. 1411]. Загалом упродовж 1941–1942 рр. у Любомлі стратили 4 073 євреї [10, с. 143]. На час приходу Червоної армії у липні 1944 р. лише 35 з них вдалось врятуватись [32, с. 1411].

Доля євреїв Любомля спіткала іудейську громаду Опаліна. Страта його мешканців відбувалась одночасно з вбивствами у Любомлі. 2 жовтня 1942 р. у село прибуло 5 німців, українська поліція з Любомля, яка разом з місцевою поліцією під командуванням Омеляна Тимошвиця (Omlian Timoshvits) оточили село. Усіх 582 євреї (305 чоловіків і 277 жінок) Опаліна відконвоювали на єврейське кладовище, де розстріляли у ямі викопаній місцевими жителями [24; 32, с. 1436]. За іншими даними, в Опаліні загинуло 930 євреїв – 305 чоловіків, 348 жінок і 277 дітей віком до 10 років. Одночасно із Опаліном на православному кладовищі стратили близько 28 євреїв у Головному [4, арк. 1; 25].

Під час масових розстрілів у газеті «Наші вісті» за 4 жовтня 1942 р. була опублікована стаття «Ясне відмежування від жидів», у змісті якої йшла мова про ключові завдання німецького антисемітизму. Одне з них полягало у наступному: «Расове питання не буде ще розв'язане, коли народ шляхом національної самооборони усуне загрозливий зріст жидівського елементу, а тільки тоді вдасться виразно відмежувати від жидівства в усіх ділянках приватного й публічного життя та таким чином створити на майбутнє можливість повного усунення жидів» [18, с. 2]. Вказану публікацію варто трактувати, як спробу окупаційної влади пояснити свої злочини.

Поодинокі вбивства євреїв, які боролись за своє виживання, очевидно мали місце і в пізнішому часі. Вони перебували у постійній небезпеці, а тому були змушені переховуватись. Ймовірно, що у 1943 р. в Любомлі останніми стратили лікарів-дантистів, які лікували зуби німцям і в тому числі гебітскомісару Угде [1, с. 351].

Після вбивств євреїв, станом на 1 січня 1943 р. на території Любомльського гебіту проживало 82 742 особи, з них у Головнянському районі – 32 549 жителів, Любомльському – 29 890 і Шацькому – 20 303 жителі [3, арк. 12 зв.]. Загальна чисельність жертв Голокосту на території Любомльського гебіту значно різниться між собою. Втім, проаналізувавши результати досліджень, можна ствердити, що ця цифра сягає близько 5 000 осіб. Однак, вказаний підрахунок жертв є дуже наближеним і потребує подальшого вивчення.

Зазначені результати дослідження не претендують на вичерпний характер. Місць страт євреїв на території Любомльського гебіту могло бути значно більше, насамперед коли брати до уваги розстріли однієї, чи кількох осіб. До кінця нелокалізовані і місця відомих страт. У свою чергу це перешкоджає комеморативним практикам – належному вшануванню пам'яті жертв. Результати досліджень доводять, що кількість загиблих, яка зазначена на меморіальних знаках встановлених на місцях розстрілів, часто не відповідає дійсності. Відтак, попри значний історіографічний доробок з теми Голокосту, залишається невирішене коло питань, розв'язання яких може бути досягнуто шляхом впровадження подальших регіональних студій.

Джерела та література:

1. Ващук Й. Будівництво дачі в урочище «Грабовець» біля с. Городно Любомльського району. Трагедія її будівельників. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 348–352.
2. Визволення світу від жидів. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 22 лютого. С. 3.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф. р-2. Луцький окружний комісаріат, оп. 1, спр. 756. Огляд адміністративного поділу рейхскомісаріату «Україна» станом на 1 січня 1943 р., 13 арк.
4. ДАВО, ф. р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп. 3, спр. 1. Матеріали про розслідування вчинених збитків німецько-фашистськими загарбниками по Головнянському району. Почато: 5 березня 1945 р. Закінчено: 20 березня 1945 р., 11 арк.
5. ДАВО, ф. р-164. Волинська обласна комісія по обліку збитків нанесених німецько-фашистськими загарбниками народному господарству та населенню, оп. 3, спр. 16. Акти по відділу репатріації за 1945 р. про нанесення збитків громадянам Волинської області. Почато: 1 березня 1945 р. Закінчено: 11 квітня 1945 р., 41 арк.
6. Дзей М. Холокост на Любомльщині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині. Науковий збірник. Випуск 25.* Луцьк: МП «Пульс», 2007. С. 166–172.
7. Дзей М. «Я був, мов у рою бджіл...». *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 522–531.
8. Загура В. Куснищанські Праведники світу. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 544–548.
9. Зек Б. Любомльський гебітскомісаріат у 1941–1943 рр.: адміністративний аспект функціонування. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль та Любомльщина в українській та європейській історії. Науковий збірник. Випуск 63.* Луцьк: Вежа-Друк, 2017. С. 380–384.
10. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монографія. Дніпро: Украинский институт изучения Холокоста «Ткума»; ЧП Лира ЛТД», 2016. 564 с.
11. Наконечный В. А. На еврейской волне: Статьи на укр. и рус. языках. Луцк: Надстырь, 2006. 180 с.
12. Оголошення. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 14 червня. С. 1.
13. Повідомлення про податки і інші грошові оплати. *Наша вісті* (Любомль). 1941. 30 листопада. С. 1–3.
14. Поліп світового жидівства. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 15 березня. С. 2.
15. Розпорядження. *Наша вісті* (Любомль). 1941. 12 жовтня. С. 1.

16. Своєї крові вони не проливають. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 3 травня. С. 4.
17. Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 років. Любомльський і Шацький райони / Упоряд. і автор коментарів І. Пушук. Луцьк: «Твердиня», 2011. 320 с.
18. Ясне відмежування від жидів. *Наша вісті* (Любомль). 1942. 4 жовтня. С. 2.
19. Luboml: The memorial book of a vanished shtetl, Editor: Nathan Sobel, KTAV Publishing House; copyright Libovner-Voliner Benevolent Society, Published: Hoboken NJ, 1997. 447 p.
20. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: forest near Birky. URL: <https://shoahatlas.org/u0754.html>
21. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Luboml: brick factory near Birky. URL: <https://shoahatlas.org/u0752.html>
22. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: forest near village Chornoplesy. URL: <https://shoahatlas.org/u0757.html>
23. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Lyuboml: jews cemetery. URL: <https://shoahatlas.org/u0753.html>
24. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Opalin: jewish cemetery. URL: <https://shoahatlas.org/u0755.html>
25. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Orthodox cemetery near village Holovno. URL: <https://shoahatlas.org/u0756.html>
26. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Shatsk: near Chorne lake. URL: <https://shoahatlas.org/u0758.html>
27. Shoah Atrocities Map-Ukraine. Shatsk: village Pulmo. URL: <https://shoahatlas.org/u0759.html>
28. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews from Lukiv in Chornoplesy. URL: <https://yahadmap.org/#village/chornoplesy-volyn-ukraine.39>
29. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Holovne. URL: <https://yahadmap.org/#village/holovne-volyn-ukraine.77>
30. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Shatsk. URL: <https://www.yahadmap.org/#village/shatsk-volyn-ukraine.261>
31. The Interactive Map of The Holocaust by Bullets. Execution of Jews in Vyshnivka. URL: <https://yahadmap.org/#village/vyshnivka-former-opalin-volyn-ukraine.328>
32. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume II: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe. Part B. Indiana University Press, 2012. 1962 p.
33. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/community/14622189>
34. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder story of Luboml Jews in the Borki Forest. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627234>
35. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder Story of Luboml Jews at the Brick Factory near Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627235>
36. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center. Murder Story of Luboml Jews at the Jewish Cemetery in Luboml. URL: <https://collections.yadvashem.org/en/untold-stories/killing-site/14627233>

УДК 930.253(477.82)

Коць Любов (м. Луцьк)

**АРХІВНІ КРИМІНАЛЬНІ СПРАВИ РЕПРЕСОВАНИХ ГРОМАДЯН
ЛЮБОМЛЬЩИНИ З ФОНДІВ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Державний архів Волинської області у своїх сховищах зберігає архівні документи, які мають наукову, культурну та історичну цінність і віднесені до Національного архівного фонду.